

mevzu

sosyal bilimler dergisi | journal of social sciences

e-ISSN 2667-8772

mevzu, Eylül/September 2022, s. 8: 121-148

Göç Olgusu Bağlamında Endülüs'te Meydana Gelen Rabaz İsyanlarının Siyasî, Ekonomik ve Sosyo Kültürel Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation of the Political, Economic and Socio-Cultural Effects of the Rabaz Revolts in the context of migration in Andalusia

Murat GÖK

Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Assist. Prof. Karamanoğlu Mehmetbey University
muratgok@kmu.edu.tr

ORCID: 0000-0003-3119-0209

DOI: 10.56720/mevzu.1140852

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 05 Temmuz / July 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 26 Ağustos / August 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Eylül / September 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Eylül / September 2022

Atf / Citation: GÖK, M. (2022). Göç Olgusu Bağlamında Endülüs'te Meydana Gelen Rabaz İsyanlarının Siyasî, Ekonomik ve Sosyo Kültürel Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme. *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (Eylül 2022): 121-148. DOI: 10.56720/mevzu.1140852

İntihal: Bu makale, İThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevzusbd@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Endülüs toprakları asırlar boyu Avrupa'daki İslâm medeniyetine ev sahipliği yapmıştır. Bu dönemde siyasî, ekonomik, kültürel vb. birçok alanda eşine nadir rastlanır gelişmeler kendini göstermiştir. Yaşanan hadiselerin etkileri sadece o coğrafyayla sınırlı kalmamış, sonuçları itibariyle birçok bölgede hissedilmiştir. Araştırmamızın konusunu Endülüs emirlerinden I. Hakem döneminde gerçekleşen ve Rabaz İsyanı (189/805 ve 202/818) diye isimlendirilen bir halk ayaklanması ile bu ayaklanmanın Endülüs'teki sonuçları ve ayaklanma sonrası Mağrib, İskenderiye ve Girit coğrafyasına sürgün edilen halkın buralardaki etkileri teşkil etmiştir. Bu konu Müslümanların miladi dokuzuncu asrın başlarında Avrupa'da teneffüs ettikleri atmosferi anlama ve Endülüs topraklarındaki siyasî ortamı değerlendirme noktasında önemli olduğu gibi, zaman zaman ortaya çıkan isyanların ne derece büyük etkiler oluşturduğunu, yaşanan sürgünlerle farklı merkezlerde ne gibi gelişmelere vesile olduğunu görme açısından büyük önem arz etmektedir. Bu çalışmayla Hakem b. Hişâm döneminde Kurtuba merkezli idarenin yönetim anlayışı ve nihayetinde sürgün edilen insanların etkisiyle farklı merkezlerde ne tür değişimlerin olduğunu ortaya koymak amaçlanmış olup göç olgusunun ortaya çıkardığı sonuçlar gözler önüne serilmek istenmiştir. Bu bağlamda konu çalışılırken yazılış tarihi itibariyle olayların yaşandığı döneme en yakın kaynaklar esas alınmış ve bunun yanı sıra güncel çalışmalardan da istifade edilmiştir. Bu alanda yapılmış çalışmalar ile ortaya konulan farklı görüş ve fikirler tahlil süzgecinden geçirilerek değerlendirilmiş ve konu, tarih metodolojisine uygun bir şekilde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, Hakem b. Hişâm, Rabaz, Mağrib, İskenderiye, Girit, İsyan, Göç.

Abstract

The land of Andalusia has hosted the Islamic civilization in Europe for centuries. In this period, some political, economic, and cultural developments was occurred. The effects of the incidents occurred were not only limited to that geography but were felt in many regions in terms of their results. The subject of our research is the Rabaz Revolt (189/805 ve 202/818), which took

place during the reign of Andalusian emir Al-Hakam I, and the effects of this revolt in Andalusia and the impacts of the people who were exiled after the revolt to Maghrib, Alexandria and Crete where they were exiled. This issue is important in terms of understanding the atmosphere that Muslims breathed in Europe at the beginning of the ninth century, and evaluating the political environment in Andalusia, as well as seeing the great effects of the revolts that occurred from time to time, and what great developments the Muslims implemented in different centers with the exiles. With this study, it was aimed to reveal what kind of changes took place in different centers with the manner of rule of the Cordoba-based administration and the influence of exiled people to the places where they were exiled in the Hakam b. Hisham period, and to reveal the results of the migration. While presenting this study, first the earliest sources on the subject were taken as a basis and then current studies were also benefited from. The different views and ideas claimed by the studies carried out in this field have been evaluated, analyzed, and been discussed in accordance with the historical methodology.

Keywords: Andalusia, Hakam b. Hisham, Rabaz, Maghrib, Alexandria, Crete, Revolt, Migration.

Giriş

İnsanoğlunun yaşamında içinde bulunduğu doğal şartlar gereği veya zorunlu hareketler sadedinde göçler ve sürgünler söz konusudur. Göç olgusu siyasî, ekonomik, toplumsal vb. sebeplerle bireylerin veya insan topluluklarının bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi, taşınma, hicret olarak tanımlanır (Türk Dil Kurumu. Güncel Türkçe Sözlük, 2022). Tarihte meydana gelen savaşlar, isyanlar, doğal afetler ve daha birçok olay insan topluluklarının bir mekân hareketliliği içerisine girmesine sebep olmuştur. Bu mekân hareketliliği yani farklı sebeplerle ortaya çıkan göçler ve sürgünler, tarihin akışını etkileyen önemli olaylar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Endülüs topraklarının İslâm coğrafyasına dahil olması İslâm'ın ilk asrına kadar gitmektedir. Müslümanlar Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Mısır üzerinden başlattıkları Afrika fetihlerini Kuzey Afrika ile devam ettirmişler, buradan da Cebel-i Târik Boğazı'nı geçmek sûretiyle Emevîler döneminde Avru-

pa'ya ulaşmışlardır. Avrupa topraklarında Endülüs medeniyetini inşa eden Müslümanlar, buradaki çalışmalarıyla dünya tarihine unutulmaz katkılar sunmuşlardır.

Endülüs Emevî Devleti'nde Kurtuba şehrinde Hakem b. Hişâm'ın iktidarında yönetim ile halkın bazı kesimleri arasındaki ilişkilerin olumsuz seyretmesi sebebiyle huzursuzluklar yaşanmış, ortaya çıkan hadiseler kanlı bir şekilde bastırılabilmiştir. Hakem b. Hişâm (180-206/796-822) döneminde Kurtuba'da 189/805 ve 202/818 tarihlerinde çıkan ve Rabaz İsyanları diye isimlendirilen ayaklanmalar hem Endülüs Emevî Devleti'nde hem de isyancıların sürgün edildikleri coğrafyalarda yaşanan hadiselerle dikkat çeker. Hakem, isyanlardan sonra aldığı sürgün kararlarıyla on binlerce Kurtubalı'nın Endülüs'ün başka şehirlerine, Kuzey Afrika'ya, İskenderiye'ye ve bir süre sonra da Akdeniz'de bulunan Girit adasına gitmelerine sebep olmuş, göç etmek durumunda kalan insanlar gittikleri yerlerin siyasî ve sosyal yaşamlarının şekillenmesinde önemli ölçüde etkili olmuşlardır.

Bu çalışmada yaşanan sürgün süreci ele alınırken öncelikle Endülüs'ün o dönemde içinde bulunduğu özelliklere dikkat çekilecek, ardından yaşanan isyanların sebepleri ve isyanlar konu edilecektir. Ayrıca bu isyanlar sonrası gerçekleşen sürgün neticesinde gidilen yerlerde hangi sosyal, kültürel ve siyasî değişimlerin yaşandığı konusuna da işaret edilecektir.

Araştırma konumuzla ilgili olarak yakın dönemde bir kısım akademik çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan Ahmet Nasır Yaylalı'nın *Endülüs Emevî Emîri Hakem b. Hişâm b. Abdurrahman (Siyâsî ve Askerî Faaliyetleri)* isimli yüksek lisans çalışması Hakem b. Hişâm'ın hayatını ve siyasî faaliyetlerini konu edinmesi yönüyle istifade ettiğimiz bir çalışmadır. Ancak araştırmada Rabaz isyanları ve doğurduğu sonuçlar ayrıntılı olarak değerlendirilmemiştir. Yine Lütfi Şeyban'ın bölge tarihiyle ilgili olarak kaleme aldığı "*Endülüslülerin Fas'a (el-Mağrib) Göçleri ve Bölgedeki Sosyokültürel Etkileri*" ile "*Fas (el-Mağrib) ile Endülüs Arasındaki Siyasi İlişkiler*" isimli makale çalışmaları kısmen Rabaz isyanlarına işaret etmesi ve Endülüs'ün Mağrib'le olan ilişkilerini gözler önüne sermesi yönüyle istifade ettiğimiz güncel çalışmalardan olmuştur. Ayrıca Zaynab Alizâdeh Joorkoyeh'in konuyu Chalmers Johnson'un devrimci değişim teorisine dayalı olarak ele aldığı "*Nakşi Fukahây-i Mâlikî ve Muvelledûn der*

Şuriş-i Rebed der Endelus ber Esâs Nazariyye-i Tehavvül-i İnkilâbî Chalmers Johnson” adlı Farsça olarak hazırlanmış çalışmasından da farklı bir bakış açısı sunması yönüyle istifade edilmiştir.

1. Ana Hatlarıyla Endülüs Emevî Devleti’nin Siyasî Durumu

Endülüs, Müslümanların Avrupa’nın güneybatısında, bugünkü İspanya toprakları üzerinde kurdukları ve yaklaşık sekiz asır boyunca hüküm sürdükleri coğrafyanın adıdır. Bu medeniyet, varlık gösterdiği dönemde Hıristiyan Avrupa’yı etkilemiştir. Endülüs medeniyeti günümüz Avrupa’sında da izlerini hâlâ devam ettirmektedir (Dadan, 2009, s. 371). Bu topraklar, Müslümanların hâkim olduğu dönemde, farklı dinlerin ve etnik kimliklerin birlikte yaşam tecrübesini en ideal şekliyle sergiledikleri bir yer olmuş, Doğu’nun birikimini Batı ile buluşturan bir medeniyete ev sahipliği yapmıştır (Altındağ ve Aydın, 2020, s. 288).

Endülüs toprakları Emevîler (41-132/661-750) döneminde 92-94/711-713 tarihleri arasında fethedilerek İslâm hâkimiyetine dahil edilmiştir. Dımaşk merkezli İslâm orduları içinde yer alan Emevîler’in Kuzey Afrika’da görevli valisi Mûsa b. Nusayr’ın ordusundan bir birlik, 92/711’de Berberî komutan Târik b. Ziyâd vasıtasıyla İber Yarımadası’na (Bkz. Haccî, 2017, s. 47) askerî çıkarma yapmıştır. Dönemin ve coğrafyanın şartlarını iyi değerlendiren Müslümanlar, çok kısa bir sürede yarımadaının büyük bir kısmında hâkimiyeti tesis etmiştir (Atçeken, 2002, s. 86). Fethin gerçekleşmesinden sonra bölge toprakları toplamda yirmi bir vali tarafından 138/756’ya kadar Emevîlere bağlı bir eyalet olarak yönetilmiştir (Atçeken, 2021, 4/33).

Şam merkezli Emevî Devleti’nin yıkılışından sonra Abbâsîlerin Emevî ailesine yönelik kıyımından kurtulabilen hânedan üyesi Abdurrahman b. Muâviye (138-172/756-788) mevâlinin, Berberîler’in ve Kayslılar’a düşman olan Yemenliler’in desteğiyle 138/756 yılında Endülüs’ün idaresini ele geçirmiştir (İbn İzârî, 1983, 2/44-47). I. Abdurrahman’ın vefatı sonrası yerine geçen oğlu Hişâm (172-180/788-796) Endülüs’ün ikinci emîri olarak görev yapmıştır. Hişâm idaresi adaletin hâkim olduğu sakin bir dönem olmuş, onun 180/796’da ölümünden sonra oğlu Hakem (180-206/796-822) yönetimi eline almıştır (İbn Kesîr, 1986, 5/311). Hakem’in idaredeki bazı tasarrufları, dinî kurallara lakayt davranması, ulemâ sınıfına daha önce alışageldikleri ilgiyi

göstermemesi ve onların idaredeki nüfûzuna engel olması, döneminde ulema destekli bir kısım isyanların çıkmasına sebep olmuştur (Şeyban, 2016, s. 27). Ancak Hakem bu isyanları çok sert bir şekilde bastırması, sükûneti tesis etmiş ve oğlu II. Abdurrahman'a (206-238/822-852) istikrarlı bir idare bırakmıştır. Endülüs Emevî Devleti'nin en parlak günleri II. Abdurrahman döneminde yaşanmış, onun ölümüyle birlikte bazı isyan ve iç karışıklıkların görüldüğü yeni bir sürece girilmiştir (Altındağ ve Aydın, 2020, s. 289). II. Abdurrahman'dan sonra göreve gelen oğlu Muhammed (238-273/852-886) döneminin ilk yıllarında önceki dönemin başarıları devam ettirilse de, idaresinin son yıllarında ve Muhammed'den sonra gelen Münzir (273-275/886-888) ve Abdullah (275-300/888-912) dönemlerinde çok büyük problemler yaşanmıştır (Parlak, 2021, ss. 159-163). Abdullah'tan sonra idareye gelen torunu III. Abdurrahman (300-350/912-961) ülkeyi krizden çıkarmayı başararak, 317/929'da Endülüs'te ilk defa kendisini halife olarak ilan etmiştir. III. Abdurrahman ile başlayıp 422/1031 tarihinde III. Hişâm döneminde Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılışına kadar geçen süre zarfında dönemsel bazı problemler yaşansa da bu zaman dilimi Endülüs'ün en parlak günleri olarak tarihe geçmiştir.

Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılışından sonra bu topraklarda birçok devlet kurularak Mülûkü't-tavâif (423-483/1031-1090) diye anılan yeni bir dönem yaşanmıştır. Küçük emîrliklerin hüküm sürdüğü bu dönemde Endülüs Müslümanları içte ve dışta olmak üzere oldukça zor zamanlar geçirmiştir (Özdemir, 1995, 11/213-214). Anılan tarihlerden sonra bu topraklarda Murâbitlar Devleti ile başlayan yeni bir süreç kendini gösterecektir (Yiğit, 2020, 31/153).

2. Endülüs Toplumunun Genel Özellikleri

Endülüs Emevî Devleti toplum yapısı yönüyle farklı etnik ve dinî unsurların bir arada yaşadığı kozmopolit bir özellik arz eder. Endülüs halkı, inanç yönüyle Müslümanların ve gayrimüslimlerin oluşturduğu toplumda, barış içerisinde asırlarca yaşayabilmişlerdir. Müslümanlar kendi aralarında Berberiler, Araplar, müvelledûn, mevâlî ve sakâlibe başta olmak üzere farklı etnik yapılardan oluşmaktaydı. Müslüman Araplar, sayı bakımından az olmalarına rağmen toplumda hâkim unsur olmuştur (Özdemir, 1995, 11/216). Bu topluluklar kendi aralarında evlilikler yoluyla kan bağı oluşturmuşlardır (Mûnis, 2002, ss. 458-459).

Endülüs'te Müslüman nüfusun çoğunluğunu dokuzuncu asrın ortalarından itibaren İslâm'ı kabul eden ve "Müvelledûn" olarak isimlendirilen yerli halk teşkil ediyordu. Kabileciliğin etkisiyle Araplarla müvelledûn arasında çatışma yaşandı ve bu düşmanlık uzun yıllar devam etti (Şeyban, 2020, s. 174). İslâm'ı iyi bilen bu âlimlerin aslen İspanyol olan ve daha sonra İslâm'a giren müvelledûn üzerinde büyük etkileri vardı. Onlar, sadece Kurtuba'da sayıları binleri bulan tasavvuf erbabının ve ilim adamlarının telkin, tavsiye ve tesiri altında hareket ediyorlardı. Hişâm döneminde gördükleri itibarı oğlu Hakem döneminde göremeyen ulemâ sınıfı halkı iktidar aleyhine kışkırtıyordu. Sonuçta Kurtuba'da Rabaz (bkz. Can, 2018, ss. 1153-1156) ismi verilen kenar mahallelerden oluşan bölge, fakihlerin liderliğindeki siyasî bir hareketin merkezi haline geldi (Hitti, 2011, s. 69; Yaylalı, 2004, s. 24). Rabaz'da yoğunlaşan müvelledûn çoğunlukla küçük çiftçilerle zanaatkârlardan oluşuyor ve bunların içerisinde asilzadelerle mülk sahipleri de bulunuyordu. Buraya yerleşenler genellikle başkent dışından gelen işçilerdi. Bu mahallelerde müsta'riblerden ve sayıları gündün güne artan fukahâdan da insanlar bulunmaktaydı. Bu mahallelerde isyanlar sebebiyle 20 bin civarında insanın sürgüne maruz kalmasına bakarak Rabaz bölgesinde yoğun bir müvelledûn nüfusunun yaşadığını söylemek mümkün olabilecektir (Özdemir, 2006, 32/228).

Endülüs'te ayrıca Sakâlibe ismi verilen bir topluluk ta vardı. Bunlar Avrupa asıllı kölelerin satın alınarak İslâm'ı kabul edenlerinin saray hayatına adapte edilmesiyle oluşan topluluklardı (Taşağıl, 2009, 36/3). Gayrimüslim tebaa ise Hıristiyan ve Yahudilerden oluşuyordu. Onlar fetih sırasında yapılan anlaşmalara uygun bir şekilde yaşamlarını sürdürüyorlardı (Özdemir, 1995, 11/217). Hıristiyan ve Yahudi topluluklar Emevî idaresi tarafından hoşgörüyle karşılanıyorlar, üst düzey görevlere gelebiliyorlardı. Bu topluluklar idare tarafından hoşgörü ile muamele görüyorlardı. Ancak fitne ve siyasî karışıklıkların olduğu dönemlerde bunların da etkin oldukları görülecektir. Endülüs'te var olan bu etnik yapılar, otorite, güç, adalet ve basiret sahibi yöneticiler döneminde Endülüs için bir zenginlik olmuştur. Ancak liyakat sahibi olmayan kişilerin iktidarında yanlış uygulamalarla ve halka yapılan zulümlerle Endülüs'ün dağılıp tarihten silinmesinde de pay sahibi olmuşlardır (Ergüven, 2009, s. 146).

3. Dahilî Karışıklıkların Yaşandığı Dönem

Hicrî II. asrın sonlarına doğru Endülüs'ün baş şehri Kurtuba'da idareye karşı birtakım rahatsızlıklar kendisini hissettirmeye başlamıştı. Çalışma konumuzun daha iyi anlaşılabilmesi açısından Rabaz olaylarının yaşandığı dönemin siyasî atmosferinin iyi tahlil edilmesi önem arz etmektedir. Bu gayeyle olayların öncesinde idarede bulunan Hişâm b. Abdurrahman dönemi ile olayların bir tarafı olan Hakem b. Hişâm döneminin bilinmesi faydalı olacaktır.

3.1. Hişâm b. Abdurrahman (I. Hişâm) (172-180/788-796) Dönemi

139/756'da Kurtuba'da doğan ve 172/788'de tahta oturan I. Hişâm, Endülüs Emevî Devleti'nin bânîsi Abdurrahman'ın oğludur. İktidara geldiğinde kardeşleri Süleyman ve Abdullah'ın isyanlarıyla uğraşan ve bunlarla mücadelede başarılı olan Hişâm'ın döneminin en dikkat çeken hususlarından biri adil yönetim anlayışı sayesinde halkla kurduğu sağlıklı iletişimidir. O, tesis ettiği adil yönetimiyle halkın gönlünü kazanmış ve devleti istikrarlı bir şekilde yönetmiştir (Înân, 1997, 1/224). Onun döneminde alimlere değer verilmiş ve fukahâ devlet yönetiminde önemli mevkilere gelmiştir.

Hişâm, Mâlikî mezhebinin Endülüs'te yayılmasına da katkıda bulunmuştur. Kurtuba'da İmam Mâlik'in meşhur *el-Muwatta* isimli eserini okutan Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî, Hişâm üzerinde çok büyük etkiye sahip olmuştur. Öyle ki emîr onun fikrini almak sûretiyle kadı tayinlerinde bulunmuştur (Hasan, 1985-1987, 3/45). Dindarlığı, adaleti, güzel ahlakı, cesareti, düşmana karşı sert tavırlarıyla öne çıkan Hişâm, 180/796'da vefat etmiştir (İbnü'l-Esîr, 1997, 5/311; İnân, 1997, 1/228).

3.2. Hakem b. Hişâm (I. Hakem) (180-207/796-822) Dönemi

Ebu'l-Abbâs Hakem b. Hişâm b. Abdurrahman b. Muâviye şeklinde isimlendirilen I. Hakem, Endülüs'teki Ümeyyeoğulları'nın Abdurrahman ve Hişâm'dan sonraki üçüncü idarecisidir (en-Nüveyrî, 2004, 23/210). Hakem, 154/770 senesinde Kurtuba'da, Zuhuf isminde ümmü veled olan bir kadından dünyaya gelmiştir (İbn İzârî, 1983, 2/68; İbnü'l-Hatîb, 1973, s. 479). Çok sayıda çocuğu olan Hakem aynı zamanda Murtazâ, Rabazî, Muzaffer lakapları ile anılır. Ebu'l-Âs veya Ebu'l-Âsî künyesine de sahip olan I. Hakem'in yü-

züğünde “*Hakem Allah’a güvenir ve O’na dayanır*” yazardı (Hayat ve Bekâkire, 2018-1019, s. 15).

Hakem b. Hişâm hilafeti süresince halk arasında adaleti öncelemiş, babasının aksine ilim adamları ve fukahânın etkinliğine son vererek güçlü bir ordu ve siyaseten güçlü bir devlet tesis etmeyi hedeflemiştir (Hasan, 1985-1987, 3/46). O, 206/822 senesinde 52 yaşında vefât etmiş, vefatından önce bir sonraki devlet başkanının oğlu Abdurrahman olacağını ilan etmiştir. (el-Mes’ûdî, ty., s. 287).

Hakem b. Hişâm dönemi amcaları Abdullah ve Süleyman’ın taht mücadelesi sebebiyle isyanları ile Kurtuba’daki Rabaz ve Tuleytula’daki Hufre isyanları ile zor zamanların yaşandığı bir dönem olmuştur (Hatâmîle, 2000, s. 227). Bu dönemde gerçekleşen Rabaz isyanları devlet ve toplum yapısında ortaya çıkardığı durumlar ve neticesinde yaşanan sürgünler yönüyle önemlidir.

3.2.1. Rabaz İsyancıları

Rabaz isyanları Hakem b. Hişâm döneminde 189/805 ve 202/818 tarihlerinde gerçekleşmiştir. Esasında rabaz, medine diye isimlendirilen şehirlerin dış mahallelerine verilen bir isimdir. Endülüs’ün Kurtuba şehrinde ise Rabaz denilince isyanların gerçekleştiği, Kurtuba’nın güneyinde bir bölge olan Güney mahallesi akla gelmektedir (Hayat ve Bekâkire, 2018-1019, s. 17). Bu bağlamda Kurtuba yirmiden fazla kenar mahalle ile çevriliydi. İsyancıların merkezi olan bölge, Emîr’in Kurtuba’daki sarayına bitişik ve şehrin büyük mescidinin karşı tarafında bulunmaktaydı (İbn Haldûn, 1988, 4/162; Parlak, 2021, s. 146). Yeni yerleşime açılan bu mahalleler kısa zaman içinde cazibe merkezi oldu. Ayrıca Kurtuba mescidine yakın olması sebebiyle, fakihlerin ve mescidde eğitim gören öğrencilerin önemli bir kısmı da bu mahallede meskûndü (Özdemir, 1989, s. 138).

Rabaz aynı zamanda tüccar, sanatkâr ve devlet çalışanlarının birlikte yaşadığı, farklı kesimlerden insanları buluşturan bir bölgedir. Ayrıca bu bölgede Muvelledûn’dan çok sayıda tasavvuf erbabı, fakih ve farklı kesimlerden ilim adamları meskûndü (Yaylalı, 2004, s. 24). Mahallede farklı kimselerin yaşaması dolayısıyla aralarında rekabet olan bu yer, Endülüs tarihinde ismine nispetle meydana gelen isyanlarla adından çokça söz ettirmiştir.

3.2.1.1. I. Rabaz İsyanı

Rabaz isyanlarının ilki 189/805'de Kurtuba'nın güneyindeki Rabaz adı verilen kenar mahallede ortaya çıkmıştır. Bu mahallenin nüfusunun büyük çoğunluğunu yeni Müslüman olmuş kişiler oluşturuyordu. Bunların teşkil ettiği zümreler, sadece başşehirdeki sayıları yaklaşık dört bin kadar olan tasavvuf ehli kişiler ile ilim adamlarının telkin ve yönlendirmeleriyle hareket ediyorlardı. I. Hişâm'ın fukahâya verdiği değer onları devlet işlerine müdahil olma konusunda cesaretlendiriyordu. Tasavvuf ehli ve takva sahibi olan Hişâm b. Abdurrahman döneminde iç karışıklığa sebep olacak bir durum ortaya çıkmadı (Hitti, 2011, s. 697). Fakat Hişâm'ın yerine geçen, kendini av ve içki partilerine kaptırılmış, zevk ve eğlence düşkünü I. Hakem'in döneminde durum farklı bir vaziyet almıştır. (İbnü'l-Esîr, 1997, 5/461).

Halkla ilişkilerinde problemler başlayan Hakem'in aynı zamanda ibadetleri ifa noktasında eksiklik göstermesi halkın ve ulemanın dikkatinden kaçmamıştır. Yöneticilerin özellikle Kurtuba gibi ilim merkezi olan bir şehirde ilim adamlarına alışkın oldukları ve bekledikleri ilgiyi göstermemesi huzursuzluğun en büyük sebeplerinden görülmekteydi. Kurtuba'da bulunan ulemâ arasında meşhur Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Mudar el-Kaysî, Yahyâ b. Yahyâ el-Laysî gibi Süfyan es-Sevrî ve İmam Mâlik'ten ders almış, hadis rivayet eden ilim ve takvâ ehli insanlar vardı. Böylesi önemli isimleri dikkate almayan Hakem b. Hişâm, din alimlerinin yetkilerini sınırlandırmış, devlet işlerine müdahale etmelerine müsaade etmemiştir (İbnü'l-Esîr, 1997, 5/361; Nüveyrî, 2004, 23/364; Parlak, 2021, 143-144).

O dönemde Kurtuba'da Rabaz bölgesi içten içe hareketlenmeye başlamıştır. Müvelledûn üzerinde etkili olan fukahâ, yönetim tarafından beklentileri karşılanmayınca, Rabaz bölgesinde yaşayan insanları Hakem'e karşı ayaklanmaya sevk etmeleri üzerine (Şeyban, 2020, s. 174) iktidarla yaşanan nüfûz çatışmalarının yanında ülkede yaşanan kuraklık sebebiyle devletin halktan aldığı vergiyi yükseltmesi, bazı idarecilerin ve Arap toplulukların müvelledûna baskı uygulaması gibi durumlar halkın öfkesinin kabarmasına sebep olmaktaydı. Bütün bunlara ilave olarak çoğunluğunu siyahî askerlerin teşkil ettiği ve hiç Arapça bilmeyen paralı askerlerden oluşan muhafız birliklerinin varlığı da öfke sebebiydi (Hitti, 2011, s. 698).

Yönetime duyulan öfke o kadar ileri boyutlara ulaşmıştı ki alimler gece namazlarına kalkıp beddua da bulunmaları için halkı teşvik ediyorlar (Özdemir, 1989, s. 140), camilerdeki vaaz ve hutbelerinde Hakem'i yeren konuşmalar yapıyorlar ve: “*Ey azgın, kibirli ve Allah'ın emrini ihlal eden adam! Sarhoşluktan ve gafletten uyan!*” şeklinde tacizlerde bulunuyorlardı. Bu öfkeli topluluk suikast düzenleyip emîri öldürmeye dahi kalkışmış; Hakem ise bu girişimden yanındaki paralı muhafız askerleri sayesinde canını kurtarabilmiştir (Hatâmile, 2000, s. 236).

Bütün bu yaşananlar sonucu toplumda Hakem'e ve idaresine karşı bir isyan ateşi kıvılcım almıştır. Öyleki 189/805 yılında bir gün Hakem halk arasından geçerken, bir kısım âsi tarafından taşlanmıştır (Nüveyrî, 2004, 23/364). Tasavvuf erbâbının tasvip edip halkı teşvik etmesi üzerine bu olaylar toplumda iyice yayılmıştır (Hitti, 2011, s. 698).

Meydana gelen bu hadiselerden birkaç gün sonra Kurtuba'nın öncü fakihleri bir araya gelmiş ve durum değerlendirmesi yapmışlardır. İçlerinde ulemâdan Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî, Hakem'e muhalefetiyle meşhur İsa b. Dinar, fakih Tâlut b. Abdülcebbar, Yahyâ b. Mudar el-Kaysî ve aynı zamanda şehrin ileri gelenlerinden Mesrûr el-Hâdim gibi kişiler de bulunmaktaydı (Hatâmile, 2000, s. 237).

Yine isyancılar arasında bulunan Mâlik b. Yezîd et-Tücîbî, Mûsâ b. Sâlim el-Havlânî, İbn Abdilberr ve kardeşi İsa b. Abdilberr gibi birçok önemli isim, Hişâm b. Hamza'nın amcası Muhammed b. Kasım el-Kureşî el-Mervânî'ye niyetlerini açıklayıp kendileriyle kıyam etmesi için teklifte bulundular (İbn İzârî, 1983, 2/71). Ulema ve bir kısım eşraf, Muhammed b. Kasım'ın evinde toplanarak kendisine biat ettiler ve bütün Kurtuba halkının onu destekleyeceğinin sözünü verdiler. Muhammed hemen karar veremeyeceğini söyleyerek düşünmek için bir gecelik süre istedi. Ancak Muhammed, Hakem'in karşısında yer alma düşüncesinde değildi. O toplantıya katılanların yanından ayrıldıktan sonra hiç vakit kaybetmeden Hakem'in huzuruna vardı ve ona olan biteni anlattı. Hakem de kendisine isyancıların planlarını bozmak kastıyla, “bunu kabul etmiş” gibi davranmasını ve isyancıların isim listesini kendisine getirmesini istedi (Nüveyrî, 2004, 23/364).

Toplantı için kararlaştırdıkları gece gelince isyancıların ileri gelenleri Muhammed'in evine geldiler. Ona karar verip vermediğini ve emîrlik görevini alıp almayacağını sordular. Muhammed ise endişeleri olduğunu bildirerek isyanın amacına ulaşması için kimlerden destek alacağını öğrenmek bahanesiyle isyancıların isim listesini istedi. Orada bulunanlar tek tek tüm isimleri bildirdiler. Muhammed, emîrlik ile ilgili kararını Cuma günü camide ilan edeceğini ve halkın muhtemelen Cuma günü namazdan sonra isyanı başlatacağını ifade etti. Bu arada toplantı öncesi bu evde gizlenen Hakem'in adamları isyancıların isimlerini not ettiler. Muhammed ve Hakem'in adamları birlikte saraya giderek Perşembe günü akşam meydana gelen bu hadise sonrası isimleri Hakem'e bildirdiler. Hakem, isyan niyetinde olanları o gece içerisinde tek tek evlerinden toplattı. İçlerinde Yahyâ b. Yahyâ'nın kardeşi İbn Ebî Ka'b Yahyâ b. Mudar el-Kaysî, Mesrûr el-Hâdim, Mûsâ b. Sâlim el-Havlânî ve oğlunun da bulunduğu isyancılardan yetmiş iki tanesi aynı gün sarayın kapısında idam edildi (İbn İzârî, 1983, 2/71; Nüveyrî, 2004, 23/364).

Bu idamlarla muhalefet bir süre susturulsa da öfke devam ediyor, Hakem'e karşı olanların sayısı günden güne artıyordu. Kendi güvenliğini tehlikede gören Hakem, Kurtuba'da ortaya çıkan isyan girişimleri sebebiyle birtakım tedbirler aldı. Şehir surlarını onararak etrafına hendekler kazdırdı. Sarayın askerî güvenliğini artırdı. Bu gayeyle bin kişilik bir süvari birliğini yüzer kişilik bölüklere ayırarak nöbete ağırlık verdi. Etkili bir istihbarat teşkilatı kurdu ve "memlûk" adı verilen Arapça bilmemeleri sebebiyle "dilsiz" diye şöhret bulan, üç bini Fârisilerden oluşan toplam beş bin kişilik bir askerî birlik oluşturdu (Hatâmîle, 2000, s. 238).

190/806 yılı geldiğinde Hakem b. Hişâm'ın Mârîde üzerine sefer yapmasını fırsat olarak gören Kurtubalılar yine harekete geçerek Hakem'i devirmek istediler. Durumu haber alan Hakem, üç gün içinde Kurtuba'ya geri döndü. İsyancıların elebaşlarını yakalatarak idam ettirdi (İbn İzârî, 1983, 2/72). Bu olaydan sonra halk bu şekilde Hakem'i devirmenin çok zor olduğunu düşünerek yaklaşık on iki sene yani 202/818 tarihine kadar uzun bir süre harekete geçemeyeceklerdir.

3.2.1.2. II. Rabaz İsyanı

Başarısızlıkla sonuçlanan ilk Rabaz isyanından 12 yıl sonra halk yeniden isyan niyetiyle hareketlenmiştir. Aradan yıllar geçmesine rağmen ilk baş kaldırı bastırılmış gibi görünse de muhalifler Hakem'e isyan etmek için fırsat kolluyorlardı. İsyanın merkezi yine Kurtuba varoşlarından biri olan Rabaz mahallesiydi. Burada çıkan ikinci isyan 13 Ramazan 202 (25 Mart 818) tarihinde meydana gelmiştir (Rahmûnî vd., 2016-2017, s. 17). Kurtubalı ulemânın telkin ve tahrikleriyle, büyük çoğunluğu kendilerinin ötekileştirildiğini düşünen müvelledûnun yer aldığı âsiler Kurtuba'daki sultanın sarayını kuşatmıştır (Bilgin, 2014, s.3). Bu kuşatma az sayıda insanın değil bütün bir Rabaz halkının katıldığı bir kuşatma olmuştur. Öyle ki 189/805'de teşebbüs edilen fakat başarısız olan isyan girişiminin ardından fakihlerin kışkırttığı halk, Hakem'i açıktan açığa itham etmeye ve hatta her ezan okunduğunda binaların üzerine çıkıp Hakem'i tahrik etmeye başlamışlardı (İbnü'l-Esîr, 1997, 5/461; Parlak, 2021, s. 147).

II. Rabaz isyanlarının sebeplerine bakıldığında ise ilk Rabaz isyanı sonrasında verilen idam kararları, Hakem'in zevk ve eğlence meclislerine devam etmesi, gündün güne sayıları artan siyahî köle askerlerin masraflarının karşılanması için mevcut vergilere ilave olarak % 10'luk ek vergi konulması ve bu askerlerin halka kötü davranması, Hakem'in, Kurtuba'nın özellikle kenar mahallelerinde büyük zarara yol açan sel felâketinin etkileri henüz ortadan kalkmadan esnafa yeni bir vergi yüklemesi (Özdemir, 1997, 15/173) ve tüm bunların Kurtuba halkının tahammül sınırlarını zorlamasına neden olması ifade edilmektedir. Yükselen tansiyon, devşirme askerlerden birisinin kılıcını parlatmak için girdiği bir demirci dükkânında işyeri sahibiyle tartışması ve bu tartışmanın demircinin öldürülmesiyle sonuçlanması, aynı gün avlanmak için şehir dışına çıkmış bulunan Hakem b. Hişâm'ın av dönüşü kendisini protesto eden kişilerden onunu yakalayarak idam ettirmesi sebebiyle çok geçmeden bir isyana dönüşmüştür (Bilgin, 2014, ss. 2-3; Parlak, 2021, s. 147). İsyana sebep olarak gösterilen bir diğer olay ise Hakem'in kölelerinden birinin bir çocuğu sebepsiz yere öldürmesidir. Olay neticesinde öfkelenen halk köleyi linç edip, yüksek sesle Hakem'in azli için slogan atmışlardır. Bu iddiaların yanında isyanın bahanesi olarak, Endülüs'ün bazı bölgelerinde yağışların az olması sebebiyle 199/814 senesinde baş gösteren ve iki yıl süren açlık ve kuraklığın,

gıda maddelerine ek vergi konulmasını zorunlu hale getirdiğini iddia edenler de vardır (Özdemir, 1989, s. 142).

Hakem'e karşı tertiplenen isyan girişimi için birçok sebep zikredilmekle birlikte bölge tarihi hakkında önemli bilgiler aktaran İbn İzârî, isyan için hiçbir sebebin olmadığını söyleyerek, yaşananları tamamen anarşi, şımarıklık ve ahlaksızlık olarak nitelendirmektedir (İbn İzârî, 1983, 2/76).

Konu hakkında araştırmalar yapan Zaynab Alizâdeh Joorkoyeh, bütün bu sayılanların yanında, isyanın temel sebebi olarak toplumsal düzenin Hakem b. Hişâm döneminde ciddi değişiklikler göstermeye başlamasını gösterir. Ona göre yaşanan gelişmeler toplumda değerler çatışmasının ortaya çıkmasına sebep olmuş, isyancılar bütün eksiklikleri Hakem'e nispet etmişler ve daha önce kendilerine ait olan birtakım yetkilerin iadesini Hakem'den talep etmişlerdir. İstekler karşılıksız kalınca da isyan kaçınılmaz olmuştur (Joorkoyeh, 2016, ss. 67-68).

Netice itibariyle gidişattan hoşnut olmayan halkın isyan etmesi için çok sayıda sebebin ortaya çıktığını ifade etmek mümkündür.

Bu isyan girişimi Hakem'in iktidarının sonlarına doğru Ramazan ayının on üçünde çarşamba günü başlamış çok geçmeden saray isyancılar tarafından ablukaya alınmıştır. İsyan haberini alan saray savunma hazırlıklarına koyulmuştur (İbnü'l-Ebbâr, 1985, s. 44). Hatta Hakem de bizzat silahlanarak askerlerinin başında savunmaya katılmıştır (İbnü'l-Esîr, 1997, 5/462).

Sarayı işgal girişimi karşısında çok zor anlar yaşayan Hakem, iki büyük komutanına isyancıları arkadan kuşatma emri vermiştir. Komutanlardan birisi amcası Ubeydullah b. Abdullah el-Belensî, diğeri ise ona yardımcı olması için seçtiği İshak b. Münzir el-Kuraşî idi. Komutanlar askerleriyle birlikte köprüye doğru hücum ederek kuşatmayı yarmış ve dışarı çıkmışlardır. Önce Ramle'ye, ardından el-Vâdi'l-Kebîr'e ulaşarak isyancıların karargahının olduğu mahalleyi ateşe vererek hızla geri dönmüş; isyancıları arkalarından kuşatarak çoğunu öldürmüşlerdir (İbn İzârî, 1983, 2/76). Saray düşmek üzereyken Hakem'in tahtını koruma konusundaki kararlılığıyla isyan çok kan dökülerek acımasız bir şekilde bastırılmıştır.

Tam zafere ulaşacakken mahallelerinden alevlerin yükseldiğini gören; kadınlarından, çocuklarından ve mallarından endişeye düşen Rabazlılar geri çekilmek istemişlerse de iki taraftan kuşatılan Rabazlılar katliama maruz kalmışlardır (İbn İzârî, 1983, 2/76-77). İbnü'l-Hatîb burada ölenlerin sayısının on bini bulduğunu ifade etmektedir (İbnü'l-Hatîb, 1956, s. 16).

Üç gün süren bu çarpışma sonunda Hakem, yakalananlardan üç yüzünü sarayın önünde, kalanları da el-Vâdi'l-Kebîr nehri üzerinde idam ettirmiştir (Zehebî, 1993, 13/68; Hitti, 2011, s. 698). Zafer sonrası ele geçirilen isyancılara nasıl bir muamele yapılması gerektiğine dair bir istişarede bulunan Hakem, Fudayl b. Süleyman ve diğer komutanların sindirme politikasını devam ettirme yönündeki fikirlerini değil, Hâcib Abdülkerim Abdü'l-Muğîs'in şartlı bağışlama teklifini kabul etmiştir. Hakem, Hâcib'in teklifiyle isyancıların şehri üç gün içinde terk ettikleri takdirde onlara dokunulmayacağını, aksi halde kalanların ölümle cezalandırılacaklarını ilan etmiştir (İbnü'l-Esîr, 1997, 5/462). Bunun üzerine ailesini ve taşıyabildikleri mallarını alanlar Kurtuba'yı terk etmiş kalanlar ise katledilmiştir (İbn İzârî, 1983, 2/77). Hakem, üçüncü günün bitiminde artık kimseye dokunulmamasını, Rabaz'ın güney tarafının yıkılmasını, isyancıların da tek tek evlerinin ve mescidlerinin yakılıp yıkılarak ortadan kaldırılmalarını emretmiştir (İbn Haldûn, 1988, 4/162).

Böylece bu isyan kanlı bir şekilde acımasızca bastırılmıştır. Hayatta kalanlardan binlercesi sürgün edilmiştir. Sürgüne gidenlerden bazıları Mağrib'e, kalanları ise deniz yoluyla İskenderiye'ye geçerek orayı ele geçirmişlerdir. Kurtuba'dan sürgün edilenlerin bir kısmı bir başka isyan merkezi olan Tuleytûla'ya giderken (Mağribî, 1955, 1/42), İskenderiye'ye gidenlerin sayısı kadınlar ve çocuklar hariç on beş bin kişiye ulaşmıştır. Onlar orada biraz kaldıktan sonra İkrîtîş'e (Girit) deniz yoluyla geçmişlerdir (İbnü'l-Kûtiyye, 1989, 2/69). Fas'a gidenlerin sayısının ise sekiz bin kişi olduğu ifade edilmektedir (Hayat ve Bekâkire, 2018-1019, s. 29).

Hakem b. Hişâm'ın yaptığı bu işler isminin Hakem el-Rabazî diye anılmasına sebep olmuştur (İbnü'l-Hatîb, 2002, s. 11; Rahmûnî vd., 2016-2017, s. 17). Hakem b. Hişâm, acı bir hadise olarak gördüğü bu isyandan sonra pişman olmuş, ölüm döşeğindeyken "*Keşke Rabazlılara bu şekilde davranmasaydım*" diye pişmanlığını ifade etmiştir (Haccî, 2017, s. 316).

4. Rabazlıların Sürgün Edildiği Yerler ve Buralarda Görülen Sosyal ve Siyasî Değişimler

Çıkdıkları isyanlar sebebiyle Endülüs Emevî Emîri I. Hakem tarafından Kurtuba'dan sürgün edilenlerin bir kısmı Endülüs'ün farklı şehirlerine giderken asıl çoğunluğu oluşturanlar ise Afrika'nın en batısına geçip Ehl-i Beyt Nesli'nin kurduğu İdrîsî Devleti (172-375/788-985) tarafından inşa aşamasında olan Fas şehrine yerleşmişlerdir. Diğer bir grup ise Mısır'ın İskenderiye şehrine gitmiş ve daha sonra buradan ayrılarak Akdeniz'de bulunan Girit Adası'na hâkim olmuşlardır (İbn İzârî, 1983, 2/77). Girit'e yerleşen Endülüs'lüler bir asrı aşkın bir süre hâkimiyetlerini burada devam ettirmişlerdir.

Sürgün edilen Kurtubalılar gittikleri yerlerde siyasî ve sosyal hayat başta olmak üzere birçok alanda etkili olmuşlardır. Özellikle kültür ve medeniyet alanında gittikleri bölgelere sahip oldukları birikimleri götürmek suretiyle oraların yeniliklere ulaşmasına imkân sunmuşlardır. Sürgün edilenlerin en fazla etkin oldukları yerlerin başında Mağrib toprakları gelmektedir.

4.1. Mağrib

Afrika'nın en batısı olan Mağrib coğrafyası, aynı zamanda Endülüs Emevî Devleti'nin en yakın komşularından birisidir. İsyanların yaşandığı tarihlerde Mağrib diye isimlendirilen Kuzey Afrika'da İdrîsî Devleti varlık göstermekteydi. Endülüs Emevîler'i ile İdrîsîler'in arasının açılmasının en önemli sebeplerinden olan Kurtuba merkezli isyanlar Endülüs tarihi açısından olduğu gibi Mağrib tarihi için de önemli sonuçlar doğuran bir gelişme olmuştur.

Şöyle ki Endülüs Emevî halifesi I. Hakem Kuzey Afrika'ya hâkim olan İdrîsîler'in Abbâsîlerle olan düşmanlığını değerlendirmek ve İdrîsîlerle dostâne ilişkiler geliştirmek istemekteydi. Bu gayeyle Hakem, İdrîsî Devleti hükümdarı II. İdrîs'e bir elçi göndermiş ve tahta çıkışını tebrik etmiştir. Ancak bu dostluk havası kısa sürmüştür. II. İdrîs'in Endülüs'ten sürgün edilenleri ve Kurtuba'dan kaçanları Fas şehrine kabul etmesi iki devlet arasındaki ilişkilerin bozulmasına sebep olmuştur. Kurtuba'da aristokrat tabakayı temsil eden bu kişilere İdrîs b. İdrîs kucak açmış ve gelenlerden bir kısmını çok önemli devlet görevlerine getirerek taltif etmiştir (Hayat ve Bekâkire, 2018-1019, s. 40). Onları Mağrib'in kuzeyinde Cibâl-i Rif'te, Asilâ, Basra ve Fas'da Berberî halk arasında iskân etmiştir (Yusuf, ty., s. 15). Öyle ki Kuzey Afrika'ya yerleşen bu kişiler zaman

içerisinde Endülüs medeniyetinin izlerini buraya taşımışlar ve bu sebeple Udvētü'ş-Şarkıyye denilen Endülüslülerin yerleştiği bölgeye sakinlerine nispetle Udvētü'l-Endelüs denilmeye başlanmıştır (Rahmûnî vd., 2016-2017, s. 17).

Hakem b. Hişâm döneminde meydana gelen bu ayaklanmalar sebebiyle Kurtuba'dan sürgün edilenlerin sayısı sekiz binden yirmi bine kadar değişen rakamlarla ifade edilmektedir. Bunların büyük çoğunluğu Mağrib'e gitmek zorunda kalmıştı. İçlerinden beş yüz kadarı seçkin süvari birlikleri olarak İdrîsî ordusunda yer alırken diğerleri daha çok Mağrib toplumunun içerisine karışarak muhtelif alanlarda etkin olmuşlardır. Zamanla güçlenen bu insanlar sebebiyle devlet içinde yaşanan iktidar mücadelelerinde Endülüs Mahallesi'nin desteği, bazen idarecileri belirleyebilecek kadar etkili olmuştur. Öyle ki Hâricî lider Abdürrezzâk el-Fihri, başlattığı isyanda başarılı olarak İdrîsî hükümdarı Ali b. Ömer'i (252-?/866-?) mağlup etmiştir. Ali b. Ömer ise hânedanın kuruluşunda en büyük desteği sağlayan Evrebe kabilesine sığınmış, ardından Fas'a giren Abdürrezzâk, şehrin Endülüs mahallesinde halktan biat almıştır. Hâricî lidere teslim olmayı kabul etmeyen Karaviyyîn bölgesi halkı ise hânedandan Yahyâ b. Kâsım b. İdrîs'i şehre davet etmiştir. Fas'a girerek tahta oturan III. Yahyâ (ö. 292/905), Hâricîler'i başşehirden çıkarmayı başarak şehir halkının ve Endülüslüler'in biatını almıştır (Şeyban, 2020, s. 174).

Özellikle İdrîsîler'in en muktedir hükümdarı olarak kabul edilen İmam IV. Yahyâ (ö. 310/922) devrinde, saray erkânı ve ulemâsının çoğunluğunu Endülüslüler oluşturmaktaydı. Sonraki uzun asırlar boyunca gerek Fas şehrinde gerekse Mağrib'de, bu iki mahalle eşrâfının çoğu zaman kendi aralarında ülkenin yöneticisini belirleme amacıyla girdikleri mücadele ve çatışmalar, bölgenin tarihini belirleyen mühim olaylar arasında sayılmaktadır. Hatta şehirdeki bu çatışmalar sebebiyle her iki taraf da kendi mahallesini surlarla çevirip muhkem bir mahal haline dönüştürerek diğerinden ayırmıştır. Ancak Murâbitler döneminde Yusuf b. Taşfîn, şehrin bu haline rıza göstermeyerek mahallelerin surlarını yıktırıştır (Şeyban, 2020, s. 411).

Endülüslülerin bölgeye gelmesi burada ilmî ve kültürel alanda bir canlanmayı da beraberinde getirmiştir. Mağrib'de ilk ciddi ilmî hareketlilik, Endülüs'teki Rabaz olayından sonra Fas'a göç eden Endülüslüler ve Kayrevan isyanlarından kaçıp buraya gelenler eliyle gerçekleşmiştir (es-Sâih, 1986, s.

155). Onların buraya gelişiyle bölgede yaşayan Berberî halk arasında Arapça din ve kültür dili olmuş ve başşehir Fas önemli bir ilim, kültür ve medeniyet merkezine dönüşmüştür. İlim tahsil etmek için insanlar Mağrib'in birçok yerinden Fas'a akın etmişlerdir (Ceran, 2012, s. 60). Endülüs ile Mağrib'in kuzey bölgesi arasında ilmî, siyasî ve iktisadî münasebetler yüz yıllarca devam etmiş ve bu durum Endülüs medeniyetinin Mağrib'de kökleşmesinde önemli bir etken olmuştur (Yver, ty., 4/510).

Yine Endülüs'ten Mağrib'e göç ve sürgün sebebiyle gelen insanların içerisinde meslek ve zanaat sahibi olan, ziraatten anlayan insanlar vardı. Onlar Mağrib topraklarında Endülüs izleri taşıyan bahçeli beyaz evler inşa etmişlerdir (Hayat ve Bekâkire, 2018-1019, s. 41). Ayrıca Endülüs'teki Şam karakterli siyasî ve toplumsal özellikler onlar aracılığıyla bölgeye taşınmaya başlamıştır. Hatta onlar şehir dokusunun şekillenmesinde de etkili oldular. Mesela Endülüs Mahallesinin yolları taş döşeliydi. Bunun o çağda İslam dünyasında bir ilk olduğu iddia edilmektedir (Şeyban, 2020, s. 411).

Kuzey Afrika'da İslâm dininin yayılışının belirgin bir ivme kazandığı İdrîsîler döneminde Mâlikî mezhebi hem idareciler hem de halk nezdinde yayılmaya başlamıştır. İdrîsî hânedanı ile bu mezhep taraftarlarının yakın ilişkisi çok eskilere dayanmaktadır. Kurtuba'da gerçekleşen isyanlar neticesinde sürgün edilen Mâlikî âlimler ile binlerce insanın Fas'a göç etmesi neticesinde Mâlikî mezhebinin Mağrib'de yayılması da hız kazanmıştır. Bu olaydan sonra inşa edilen Karaviyyîn Camii (245/859), Mâlikî mezhebinin Kayrevan'dan sonra Kuzey Afrika'daki ikinci büyük merkezi olmuştur (Kaya, 2003, 27/523). Örneğin Âmir b. Muhammed b. Saîd el-Kaysî gibi Rabaz olayından sonra Endülüs'ten gelenler içerisinde fıkıh alanında kendini gösteren, Mâlik'ten, Süfyan es-Sevrî'den, Ebu'l-Hasen Abdullah el-Hazrecî'den ders alan kişiler Mağrib'de önemli görevler icra etmişlerdir (es-Sâih, 1986, s. 156; Hasan, 1985-1987, 3/214).

Kurtubalıların Fas topraklarında önemli mevkiler elde ettikleri ifade edilmişti. Şüphesiz II. İdrîs'in dışarıdan gelen Araplara önemli görevler vermesinin altında siyasî bazı önemli mülhazalar yatmaktaydı. Her şeyden önce o, Mağrib'de İdrîsî ailesine kucak açan Evrebe kabilesi başta olmak üzere, Berberî kabilelerin baskısı altından rahatsızdı. Farklı sebeplerle Mağ-

rib'e gelenler, II. İdris için kabilelerin baskısından kurtulmak ve dengeleri kurmak için bir umut oldu. Bu dönemde başta Kayrevan olmak üzere farklı yerlerden içlerinde Arap Aristokrasisini temsil eden insanların Mağrib'e göç ettiği kaydedilmektedir (Zebîb, 1995, 2/131). İdris b. İdris bu insanlara değer verdi ve onlara çok iyi davrandı. Onları kendisine yaklaştırıp önemli mevkilere getirdi (Selâvî, 1954, 1/163; Harekât, 2000, 1/110; ed-Derrâcî, 2007, s. 262). Böylece Araplarla Berberîler arasında bir denge oluştu. Nihayetinde II. İdris, Berberî Evrebe kabilesinin vesâyetinden çıktığı gibi diğer kabilelerin nüfûzundan da kurtulmuş oldu. Daha önce İdrîsî devlet yapısında olmayan bu görevlerle birlikte devletin yapısı değişmeye başladı. Bu uygulamalar Mağrib-i Aksâ tarihinde istişare meclisi olarak nitelendirebileceğimiz Mahzen veya Mahzeniyye (el-Hukûmetü'l-Mağribiyye) diye bilinen bir düzenlemenin ilk adımı oldu (Selâvî, 1954, 1/163). Ayrıca II. İdris Endülüs ve Tunus'tan gelen Araplardan oluşan bir muhafız alayı oluşturarak (Ceran, 2012, s. 50), güvenliğini Arap askerlere emanet etti.

4.2. İskenderiye

Emevîler'e karşı Abbâsî hâkimiyetine giren ilk Mısır şehri İskenderiye'dir. Abbâsîlerin hâkimiyetinden sonra şehir Abbâsî donanmasının en önemli üssü ve çıkan isyanları bastırmak amacıyla Mağrib'e düzenlenen seferlerin merkezi olmuştur (Seyyid, 2000, 22/575).

Abbâsî halifesi Harun Reşid döneminde yüklenen vergiler sebebiyle Mısır'da çıkan isyanlarda İskenderiye'nin de rol aldığı görülür. Özellikle Emîn ile Me'mûn arasında yaşanan mücadeleler sırasında Me'mûn'un Mısır valisi tarafından İskenderiye'ye tayin edilen Hudeyc b. Abdülvâhid'e karşı 198/813-14'de başlatılan isyan hilâfet makamına zor zamanlar yaşatmıştır. Bu minvalde dönemin Mısır valisi hilâfet merkezi olan Bağdat'la ilişkilerini koparmıştır. Öte yandan Hakem b. Hişâm'ın Endülüs'ten isyan neticesinde sürgün ettiği Rabaz halkının bir kısmı İskenderiye'ye gelerek idareyi ele geçirmişlerdir (Hayat ve Bekâkire, 2018-1019, s. 29; Mağribî, 1955, 1/42). Deniz yoluyla buraya sürgün gelenlerin kadınlar ve çocuklar hariç on beş bin kişi olduğu ifade edilmektedir (İbn İzârî, 1983, 2/77; İbnü'l-Kûtiyye, 1989, 2/69). Kurtubalıların İskenderiye'ye ulaşmaları halife Abdullah el-

Me'mûn'un (298-218/813-833) ilk yıllarında gerçekleşmiştir (İbnü'l-Ebbâr, 1985, s. 45).

İskenderiye'de böylesine siyasî bir kargaşa ortamı varken bölgeye ulaşan Kurtubalılar, kısa zaman içinde yerel halk ile iyi ilişkiler kurmuşlar ve iktisadî yönden güçlenmişlerdir. Fakat zamanla Kurtubalılar'ın İskenderiyelilerle araları bozulmuş ve muhacirler yeni merkezlerinde dışlanmaya başlamışlardır. İskenderiye'de birtakım taşkınlıklarda bulunmaları, yerli halkın kendilerine mesafe koymalarına ve burada istenmemelerine sebep olmuştur. Öyle ki gündün güne şehirde gerilim artmıştır. Böylesine gergin bir hava varken Kurtubalı bir kişinin yerli bir kasapla tartışması neticesinde kasabın boğazını sıkarak öldürmesi neticesinde olaylar büyümüş ve Kurtubalılar baskın gelerek Ebû Hafs Ömer el-Bellûtî liderliğinde birleşerek şehri yağmalayarak ele geçirmişlerdir (İbnü'l-Kûtiyye, 1989, 2/69; İbn Haldûn, 1988, 4/162; es-Sâmerâî vd., 2000, s. 120).

Ülkesinin doğu taraflarında çıkan isyanları bastırmak için Halife Me'mûn tarafından Mısır'a vali olarak Abdullah b. Tâhir görevlendirilmiştir. Abdullah Kurtubalılardan ya silahlarını bırakmalarını ya da İskenderiye'yi terk etmelerini istemiş, şehri terk ettikleri takdirde, mallarının karşılığı olan paranın kendilerine verileceğini ve diledikleri herhangi bir yere gitmeleri konusunda kendilerine izin verileceğini söylemiştir. Bu teklif üzerine, on günlük bir kuşatmadan sonra (Hatâmîle, 2000, s. 243) Endülüs Müslümanları paralarıyla ve yanlarına alabildikleri yüklerle Girit adasına gitmeyi tercih etmişlerdir (Yıldız, 1986-1996, 4/178). Kurtubalılar 212/827 tarihinde İskenderiye'den Girit'e gitmek üzere ayrılmak zorunda kalmışlardır (Seyyid, 2000, 22/575; Yaylalı, 2004, s. 34).

Kurtubalılar İskenderiye'de kaldıkları yaklaşık on yıllık süre zarfında Akdeniz ve Ege'de yer alan adaların durumunu öğrenme imkânı bulduklarından gittikleri bu adada zorluk çekmemişlerdir.

4.3. Girit

Girit, Kıbrıs'tan sonra Akdeniz'in en büyük adasıdır (Tukin, 1978-1986, 4/791). Ortaçağ'da Akdeniz'in önemli denizcilik merkezlerinden biri olan Girit, Bizans'ın Doğu Akdeniz'deki siyasî ve ticarî hakimiyeti açısından stratejik bir konumda yer almaktaydı (Bilgin, 2014, s. 6). Girit sadece

Bizans'ın değil, sahip olduğu özellikler yönüyle tarihte birçok devletin ilgisini çekmiş, iştahını kabartmıştır.

Girit'e yönelik ilk İslâm akınlarının I. Muâviye döneminde (41-60/661-680) her yıl Ege ve Akdeniz'de deniz seferlerine çıkan Cünâde b. Ebî Ümeyye el-Ezdî kumandasındaki birlikler tarafından köy ve kasabaları yağmalanarak 53-54/673-684 tarihlerinde yapıldığı kaydedilmektedir (İbn Kesîr, 1986, 8/81; Tukin, 1996, 14/85). Kısmî başarıların elde edildiği seferlerden sonra Girit'in tamamıyla fethi, Halife Me'mûn döneminde, Ebû Hafs Ömer b. Îsâ el-Endelüsî eliyle gerçekleştirilecektir (Belâzurî, 1988, s. 234).

Kurtuba'da çıkan isyan üzerine 202/818'de Endülüs'ten sürgün edilen binlerce kişinin bir kısmı bir süre İskenderiye'de ikamet ettikten sonra 212/827 yılında Me'mûn'un yeni Mısır valisi Abdullah b. Tâhir tarafından şehirden ayrılmak zorunda bırakıldılar ve liderleri Ebû Hafs Ömer kumandasında 30-40 parça gemiyle Girit'e gelerek adayı adım adım ele geçirmeye başladılar (İbn Haldûn, 1988, 4/162; Sâmerâî, 2000, s. 120; Hatâmî, 2000, s. 243).

Girit'e hâkim olan Bizans imparatorluğunun sosyo-politik olarak istikrarsız bir dönemde olması, Bellûtî idaresindeki Kurtubalı Müslümanların Girit'i kolaylıkla ele geçirmelerini sağlamıştır. Kısa süre içerisinde çok sayıda yerleşim yerini ele geçiren Müslümanlar, birkaç şehir hariç adanın tamamına sahip olmuşlardır. Girit'in fetih haberi Bizans imparatoruna ulaştırılsa da adayı tekrar almak için gerçekleştirilen çabalar fayda vermemiştir (Bilgin, 2014, ss. 8-9).

Kurtubalılar burada İslâm'ı yayarak Kandiye başta olmak üzere Girit'te birçok şehir kurmuşlardır. Kurtubalılar güçlendirdikleri deniz filosuyla bir taraftan ticarete yönelmiş, diğer taraftan Bizans sahillerindeki ticaret gemilerini tehdit eder hale gelmişlerdir (Sâmerâî, 2000, s. 120).

Kurtubalı Müslümanlar uzun süre Girit'te hayat sürseler de faaliyetleriyle ilgili kaynaklarda ayrıntılı bilgi yoktur. Ulaşılan bilgiler de genel olarak siyasî ve ticarî alanlarla ilgilidir. Zamanla Girit, İslâm medeniyetinin Akdeniz'deki güçlü bir devleti, aynı zamanda bölgenin ilmî, kültürel ve ticarî bir çekim merkezi haline gelmiştir. Muhammed b. İsa b. Dinar el-Ğafikî başta olmak üzere nice zâhid ve fakîh Girit'e yerleşmiştir (el-Kettânî, 2005, s. 417).

Endülüslüleri Girit'te liderleri Ebû Hafs Ömer el-Bellûti komutasında eşine ender rastlanır bir başarı öyküsü ortaya koymuşlardır. Bu başarı neticesinde 212/827'de Girit'te 135 yıl kadar sürecek olan Girit devletini kurdular. Bu idari yapı 350/961'de Bizanslılar'ın burayı tekrar almasına kadar bir devlet olarak varlık göstermiştir (İbn Haldûn, 1988, 3/317; el-Mısri, 1997, 1/245).

Bizans idaresi bu adayı tekrar topraklarına katmak için teşebbüslerde bulundu. Sonunda bir yıl süren kuşatmadan sonra 350/961'de Kandiye şehrini ele geçirdiler. Adanın Müslüman olan halkının bir bölümü burayı terk ederken önemli bir kısmı ise yapılan yoğun baskılar sebebiyle din değiştirmek zorunda kaldı. 212/827'den 350/961'e kadar adada Ebû Hafs Ömer'in soyundan gelenler hüküm sürdüler ve kendi adlarına para bastırdılar. Son emir Abdülaziz b. Şuayb ailesiyle beraber İstanbul'a götürülmüş, oğlu Anemas din değiştirip Bizans ordusunda görev başındayken 362/972'de ölmüştür. Müslümanların hâkim olduğu dönemde Endülüs ile Girit arasında ekonomik ve kültürel münasebetler devam ettirilmiş ve Kandiye önemli bir cazibe merkezi olmuştur. Bir buçuk asra yakın bir zaman geçtikten sonra yeniden tesis edilen Bizans idaresi sırasında ada halkı tamamen Hıristiyanlaştırılmıştır. Ancak buna rağmen adada bulunan halka yüklenen vergiler sebebiyle sık sık isyan çıkmış ve halk vergi vermekten kaçınmıştır (Tukin, 1996, 14/86). Her ne kadar Kurtubalılar zamanla din değiştirmek zorunda bırakılsalar da sıklıkla isyanların görülmesi, halkın Bizanslı idarecilerle anlaşamadıklarını gösteren bir durum olarak kendini göstermiştir.

Sonuç

Endülüs Emevî Devleti kurulduğu günden itibaren çoğu zaman Müslüman ve gayrimüslim halkın huzur içerisinde hayat sürdüğü bir devlet olmuştur. Ancak Endülüs Emevî emiri I. Hakem döneminde 189/805 ve 202/818 tarihlerinde Kurtuba'nın kenar mahallelerinden olan Rabaz bölgesinde sosyo-ekonomik ve dinî sebeplerle isyanlar çıkmış ve bu isyanlar I. Hakem tarafından çok sert bir şekilde bastırılmıştır. Yaşanan olaylarda binlerce Rabazlı hayatını kaybetmiş, neticede on binlerce Kurtubalı Müslüman, Endülüs'ün farklı şehirlerine, Fas'a ve İskenderiye'ye sürgün edilmiştir. İskenderiye'ye sürgün edilenler bir süre sonra Girit'e geçerek burada bir asrı aşkın süre varlık göstermiştir.

Sürgünler neticesinde Endülüslüler gidilen coğrafyalarda ilim, kültür, medeniyet ve siyaset başta olmak üzere birçok alanda etkili olmuşlardır. Endülüslülerin bu coğrafyalara gelmesi anılan merkezlerde ilmî ve kültürel alanda bir canlanmayı da beraberinde getirmiştir. Göçmenler içerisinde Mağrib'e giden yaklaşık sekiz bin kişilik topluluk İdrîsî Devleti'nde çok önemli mevkiiler elde etmişler, yeni kurulan Fas şehrinin bir bölgesine yerleştirilmek suretiyle şehrin ilim, kültür ve medeniyet hayatına büyük katkı sunmuşlardır. Bayındırlık alanında da birtakım yeniliklere imza atan Kurtubalılar, Endülüs'ün izlerini Mağrib'e taşımışlardır. Bahçeli evler ve taşla döşeli yollar, Endülüslülerin bölgeye hediyesi olmuştur. Göçmenlerin bir kısmı ise seçkin askerî birlikler içerisinde yer alarak devlet yönetiminde önemli mevkiiler elde etmişlerdir. Elde edilen mevkiilerle yaşanan iktidar mücadelelerinde etkin rol üstlenmişlerdir. Ayrıca Mâlikî mezhebine mensup çok sayıda âlimin bölgeye göç etmesiyle mezhebin Mağrib topraklarında tanınması ve yayılması mümkün olmuştur.

Sürgün edilenlerden yaklaşık on beş bin kadar insan ise Mısır'ın İskenderiye şehrine gidip yerleşmişlerdir. Abbâsilerin iç karışıklığından faydalanan göçmenler şehirde hâkimiyet kurarak burada tek söz sahibi olmuşlardır. İskenderiye'de yaklaşık on yıl hâkimiyeti ellerinde bulunduran Kurtuba Müslümanları, Abbâsilerin kontrolü tekrar ellerine almalarıyla şehirden sürgün edilmiş, onlar da bu sırada Akdeniz'de Bizans toprağı olan Girit adasına gitmeyi tercih etmişlerdir. Bizans İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu siyasî karışıklıklar Kurtubalılar'ın adayı ele geçirmesini kolaylaştırmıştır. Kurtubalılar burada bir buçuk asra yakın devam edecek olan Girit İslâm Devleti'ni kurmuşlardır. Girit'in sahip olduğu jeopolitik avantajı bundan sonra Müslümanlar kullanmışlar ve bölgede özellikle ekonomik alanda etkin olmuşlardır. Onuncu asrın ikinci yarısında tekrar Bizans'ın hâkimiyetine girmesine kadar Girit, stratejik konumunun sağladığı avantajları son derece etkin bir şekilde kullanabilmiştir. Bizans'ın adayı ele geçirmesinden sonra başlatılan Hıristiyanlaştırma çalışmaları sonrasında Girit Müslümanları'nın bir kısmı İslâm topraklarına göç etmiş, kalan kısmı ise din değiştirmek zorunda kalmıştır.

Netice itibariyle Endülüs'ün Kurtuba şehrinde çıkan Rabaz isyanları bölge coğrafyasında çok büyük ve önemli etkiler ortaya çıkarmıştır. Buradan göç

edenler gittikleri yerlerdeki yerel halk ile karışarak şehirlerin imarından siyasetine kadar birçok alanda söz sahibi olmuşlardır.

Kaynakça

Altundağ, Nurşen - Aydın, Osman. (2020). Endülüs Emevi Devleti'nde Birinci Büyük Fitne Döneminin (el-Fitnetü'l-Kübra) Başlıca Sebepleri, *Usul İslam Araştırmaları Dergisi* 34, 286-311.

Atçeken, İsmail Hakkı. (2002). *Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr*. Ankara: Araştırma Yayınları.

Atçeken, İsmail Hakkı. (2021) *Endülüs. İslâm Tarihi ve Medeniyeti*. ed. Mehmet Şeker 4. Cilt. İstanbul: Siyer Yayınları.

Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ. (1988). *Fütûhu'l-Büldân*. Beyrût: Mektebetü'l-Hilâl.

Bilgin, Feridun. (2014). İkinci Endülüs: Girit İslâm Devleti'nin Kuruluş ve Yıkılış Süreci (827-961). *Journal of History Studies* 6, 1-16.

Can, Mesut. (2018). Ortaçağ İslam Coğrafyacılarında Şehir Tipolojisi: Terminolojik Bir Bakış. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/2, 1137-1163.

Ceran, İsmail. (2012). *Fas Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Dadan, Ali. (2009). Endülüs Adının Kökeni Üzerine. *İslam San'at, Tarih, Edebiyat ve Musikisi Dergisi (İSTEM)* 7/14, 371-376.

Derrâcî, Büzyânî (2007). *Düvelü'l-Havâric ve'l-Aleviyân fî bilâdi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*. Cezayir: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî.

en-Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb. (2004). *Nihâyetü'l-ereb fî Fünûni'l-edeb*. Beyrût: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye.

Ergüven, Şahabettin. (2009). Anahatlarıyla XI. Yüzyılda Endülüs'te Sosyal Hayat. *İstem* 7/14, 145-154.

Haccî, Abdurrahman Ali. (2017). *İslamî Fetihden Gırnata'nın Düşüşüne Kadar Endülüs Tarihi (711-1492)*, çev. Kadir Kınar. İstanbul: Harf Yayınevi.

Harekât, İbrahim. (2000) *el-Mağrib abre't-târîh*. Dâru'l-Beyzâ: Dâru'r-Reşâd el-Hadîse.

Hasan, İbrahim Hasan. (1985-1987). *Siyasî - Dinî - Kültürel - Sosyal İslâm Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları.

Hatâmîle, Muhammed Abde. (2000). *el-Endelüs: et-Târîh ve'l-Hadâra ve'l-Mihne*. Amman: Dâiratü'l-Mektebeti'l-Vataniyye.

Hayat, Şerrâhî ve Bekâkire, Fevziye. (2018-2019). *el-İmâratü'l-Ümeviyye alâ ahdi'l-Hakem b. Hişâm er-Rabazî: evzâuha'd-dâhiliyye ve alâkâtuha'l-hâriciyye*. Cezayir: Külliyyetü'l-Ulûmi'l-İctimâiyye ve'l-İnsâniyye.

Hitti, Philip K. (2011). *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed. (1988). *Kitâbu'l-İber vedvânu'l-mübtede' ve'l-haber fî târihi'l-Arab ve'l-Berber ve men âsarâhüm min zevi's-Sultâni'l-Ekber*. Beyrût: Dâru'l-Fikr.

İbn İzârî, Ebû Muhammed Ali b. Muhammed el-Merrâkûşî. (1983). *el-Beyânu'l-muğribfi ahbâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. Beyrût: Dâru's-Sekâfe.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer. (1986). *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî.

İbnü'l-Ebbâr, Muhammed b. Abdullah el-Kuzâi el-Belensî. (1985). *el-Hulletü's-Siyerâ*. Kahire: Dâru'l-Meârif.

İbnü'l-Esîr, İzzüddîn b. Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed. (1997). *el-Kâmil fî't-târîh*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî.

İbnü'l-Hatîb, Lisânu'd-dîn. (1956). *A'mâlü'l-A'lâm fî men bûyia kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslâm*. Beyrût: Dâru'l-Mekşûf.

İbnü'l-Hatîb, Lisânu'd-dîn. (1973). *el-İhâta fî Ahbâri Gırnata*. Kahire: Mektebetü'l-Hancı.

İbnü'l-Hatîb, Muhammed Abdullah b. Saîd. (2002). *Mî'yâru'l-İhtiyâr fî zikri'l-meâhidve'd-diyâr*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye.

İbnü'l-Kûtiyye, Ebûbekir Muhammed. (1989). *Târîhu İftitâhi'l-Endelüs*. Kahire: Dâru'l-Kitâbî'l-Misrî.

İnân, Muhammed b. Abdullah. (1997). *Devletü'l-İslâm fî'l-Endelüs*. Kahire.

Joor koyeh, Zaynab Alizâdeh.(2016). Nakşi Fukahây-i Mâlikî ve Muvelledûn der Şuriş-i Rebed der Endelus ber Esâs Nazariyye-i Tehavvül-i İnkilâbî Chalmers Johnson. *Tarih ve Ferheng* 48/96, 53-71.

Kaya, Eyyüp Said. (2003). Mâlikî Mezhebi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları.

Kettânî, Ali b. Muhammed el-Muntasır billâh. (2005). *İnbiâsü'l-İslâm fi'l-Endelüs*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Mağribî, Ebu'l-Hasen Ali b. Musa İbn Saîd. (1955). *el-Muğrib fi hule'l-Mağrib*. Kahire: Dâru'l-Meârif.

Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. el-Hasen b. Ali. *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*. Kahire: Dâru's-Sâvî, ty.

Mısırî, Muhammed b. Abdullah. (1997). *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî.

Mûnis, Hüseyin. (2002). *Fecru'l-Endelüs*. Beyrût: Dâru'l-Menâhil.

Özdemir, Mehmet. (1995). Endülüs. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları.

Özdemir, Mehmet. (1997). Hakem I. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları.

Özdemir, Mehmet. (2006). Muvelledûn. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları.

Özdemir, Mehmet. (1989). *Endülüs'de Muvelledûn Hareketleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Medeniyeti ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı, Doktora Tezi.

Parlak, Nizamettin. (2021). *Endülüs'ün Doğuşu (Endülüs'ün Fethi ve Endülüs Emevîler'inin Kuruluşu)*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları.

Sâih, Hasen. (1986). *el-Hadâratü'l-İslâmiyyefi'l-Mağrib*. Dâru'l-Beyzâ: Dâru's-Sekâfe lî'n-Neşr ve't-Tevzi'.

Sâmerâî, Halil İbrahim. vd., (2000). *Târîhu'l-Arab ve Hadâratühümfi'l-Endelüs*. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Cedîdî'l-Müttehîde.

Selâvî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Hâlid en-Nâsırî. (1954). *Kitâbu'l-İstiksâ li ahbâridüveli'l-Mağribi'l-Aksâ*. Dâru'l-Beyzâ: Dâru'l-Kitâb.

Seyyid, Eymen Fuâd. (2000). İskenderiye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları.

Şeker, Mehmet. ed., (2021). *İslâm Tarihi ve Medeniyeti "Endülüs"*. İstanbul: Siyer Yayınları.

Şeyban, Lütfi. (2020). Endülüslülerin Fas'a (el-Mağrib) Göçleri ve Bölgedeki Sosyokültürel Etkileri. *The Journal of AcademicSocial Science Studies* 13/81, 395-423.

Şeyban, Lütfi. (2020). Fas (el-Mağrib) ile Endülüs Arasındaki Siyasi İlişkiler. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 3/1, 169-192.

Şeyban, Lütfi. (2016). *Endülüs*, İstanbul: Albaraka Yayınları.

Taşagıl, Ahmet. (2009). Sakâlibe. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Tukin, Cemal. (1978-1986). Girit. *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: MEB Basımevi.

Tukin, Cemal. Girit. (1996). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları.

Türk Dil Kurumu. Güncel Türkçe Sözlük: www.tdk.gov.tr [Erişim Tarihi:15.01.2022].

Yaylalı, Ahmet Nasır. (2004). *Endülüs Emevî Emîri Hakem b. Hişâm b. Abdurrahman (Siyâsî ve Askerî Faaliyetleri)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Yıldız, Hakkı Dursun. (1986-1996). *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. İstanbul: Çağ Yayınevi

Yiğit, İsmail. (2020). Murâbitlar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları.

Yusuf, Şevki Muhammed. *Siyâsetü'l-halîfeti'l-Mustansırî'l-Endelüsnahe'l-Edârisefi'l-Mağribi'l-Aksâ*. B. y.: Mecelletü'l-Lügati'l-Arabiyye, ty.

Yver, G. Fas Şehri. *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: MEB Basımevi, ty.

Zebîb, Necip. (1995). *el-Mevsûatü'l-âmmе li târîhi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*. Beyrût: Dâru'l-Emîr li's-Sekâfe ve'l-Ulûm.

Zehebî, Şemsüddin Ebû Abdullah Kaymaz. (1993). *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.